

Een vroeg XVIe eeuws medaillon

Toen in het jaar 1952 het grootste gedeelte van de kunstvoorwerpen uit de verzameling van wijlen Dr. F. Mannheimer blijvend onderdak in het Rijksmuseum had gevonden, kwam daarmee ook een geëmailleerd gouden medaillon, waarop de Aanbidding der drie Koningen is voorgesteld, in ons bezit (afb. 1). De scène speelt zich af op een enigszins verdiept toneeltje en de miniatuur figuurtjes zijn in hoog reliëf met vrijstaande koppen voor een stal-coulisse geplaatst. Inderdaad suggereert deze aanbidding iets van een toneelvoorstelling of, eerder nog, van een pantomime. De gebaren en uitdrukkingen zijn zó verhevigd, dat ze bijna het potsierlijke naderen, mede omdat de gestalten wat popperigs hebben door hun soms wat te groot uitgevallen hoofden, grote ogen en sterk geprononceerde oogleden. Het gebaar waarmee de staande koningen groetend de kroon lichten verdubbelt de geste, die sedert de St. Joris op de Van der Paele Madonna van Van Eyck herhaaldelijk voorkwam. In onze scène voegt de drukdoende Josef, door het afnemen van de muts, daar nog eens een gelijkwaardig accent aan toe. Hoewel de figuren door contrasterende kleuren, – violet, bleekblauw, wit en doorschijnend groen – zich duidelijk van elkaar onderscheiden, voert het peuterige voegwerk van de bakstenen stalmuurtjes bijna de boventoon. In het midden zijn deze muurtjes schuin opgesteld en door een kruisgewelf gedekt, zodat ze daar een nis vormen, waarin een halfronde venster een

uitzicht vrijlaat op de nachtelijke hemel met de ster.

Dwarsgeribde gouden strookjes markeren de muurhoeken en het jasje van de negerkoning, omzomen de kleding van de andere figuren en omboorden bovendien het hele medaillon, dat op zijn beurt weer in een met lint omwonden, met tafeldiamanten bezette bladkrans is gevat. Aan de achterzijde is met dezelfde geribde strookjes een geometrisch patroon geschikt op een doorschijnend groene fond (afb. 2).

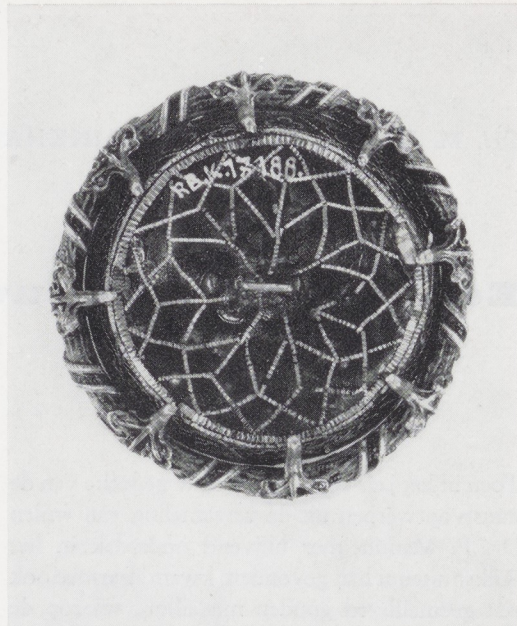
In 1897 verscheen dit juweel, als XVIe eeuws hoed-medailon en eigendom van Sir T. D. Gibson Carmichael, op de tentoonstelling van de Burlington Fine Arts Club¹. Het was daar niet alleen, want mét twee andere medaillons – een Aanbidding der Koningen uit de collectie Salting (afb. 3, thans Victoria and Albert Museum te Londen)², een St. Joris uit het bezit van de koningin van Engeland³ – en een nisvormig kleinood met een 'Christelijke ridder' uit de Salting collectie (afb. 4, vroeger in de verzameling Spitzer, thans Victoria and Albert Museum)⁴ vormde het een toen reeds herkende kleine groep, samenhangend door de bewerking van de achterzijden. De herkomst werd in Noord-Italië of Zuid-Duitsland gezocht en de tijd vagelijk aangeduid als XVIe eeuw.

In de veiling van kunstvoorwerpen (Londen 12-V-1902), gehouden na de dood van Gibson Carmichael, wordt onze aanbidding niet vermeld,

Afb. 1. Medaillon van geëmailleerd goud met de Aanbedding van de Koningen. Rijksmuseum, Amsterdam.

maar in 1906 maakt het onder cat. nr. 352 deel uit van een tentoonstelling in het Kaiser Friedrich Museum te Berlijn, als eigendom van Eugen Gutmann. Daar werd het Bourgondisch genoemd⁵. In de in 1912 uitgekomen catalogus die Gutmann door O. von Falke van zijn bezit liet samenstellen wordt het stuk voor Frans gehouden⁶. Als zodanig komt het ook voor in de onuitgegeven catalogus die Von Falke in 1936 maakte van het Mannheimer-bezit. Een vergelijking van de afbeelding in de catalogus der Londense tentoonstelling en die van de collectie Gutmann met het stuk zoals het er nu uitziet leert dat het nadien ernstige schade heeft opgelopen. Wanneer dit geschiedde is natuurlijk niet na te gaan; waarschijnlijk heeft het te lijden gehad toen in de oorlog de goederen van Dr. Mannheimer op drift geraakten. Hoe het ook zij, de negerkoning heeft zijn mooie rok verloren en mét het aangeboden geopende juwelenkistje is de hele

Afb. 2. Achterzijde van medaillon afgebeeld op afb. 1.

hand van de knielende koning verdwenen, terwijl van alle figuren de hoofden gevaarlijk los zitten.

In de bespreking van deze groep in haar boek over juwelen maakte Joan Evans bekend dat de z.g. Christelijke ridder St. Jacob van Compostella, verschijnende in de slag bij Clavijos voorstelde (afb. 4). Om het typisch Spaanse van dit onderwerp plaatste zij de bakermat van dit en alle ermee samenhangende stukken in Spanje en zij schatte de datum van hun ontstaan op ongeveer 1540. Ook voegde zij nog een drie-koningenmedaillon toe aan de groep (afb. 5-6). Dit juweel dat ten nauwste met het onze (afb. 1) samenhangt bevindt zich in de Bibliothèque Nationale te Parijs⁷.

Kort geleden kwam mij een prentje van de Monogrammist HL (afb. 7) in handen dat duidelijk tot voorbeeld heeft gediend voor het Parijse juweel. De compositie is bij het sieraad dezelfde

Afb. 3. Medaillon van geëmailleerd goud met de Aanbidding van de Koningen. Victoria & Albert Museum, Londen (Salting Bequest).

en in de gravure zijn ook de grote koppen en de karikaturale, expressieve bewegelijkheid terug te vinden. Alleen de gevoegde muren ontbreken. Dergelijke rondjes van de Monogrammist HL zijn 1522 gedateerd. De kabel om enkele ervan wijst er wel op dat zij voor goudsmidwerk gedacht zijn. Door Lossnitzer werden deze fijne gravures aan Hans Leinberger toegeschreven⁸. Hoewel de identificatie m.i. wegens het eclectisch karakter van de Monogrammist HL betwijfeld mag worden, is in ieder geval de Zuid-Duitse herkomst van de gravure overtuigend. Nu geeft het gebruik van een prent nog geen doorslag bij een plaatsbepaling, daar ze immers internationaal verspreid werden. Toch schijnt er aan de zwerftocht van de vaderlandsloze juwelengroep een einde gekomen te zijn nu de laatste onderzoeken meer bewijzen voor een Duitse afstamming hebben aangevoerd.

In een artikel in het Festschrift voor Theodor

Afb. 4. Kleinood van geëmailleerd goud met St. Jacob van Compostella in de slag bij Clavijos. Victoria & Albert Museum, Londen (Salting Bequest).

Müller⁹ heeft Erich Steingraber verband gelegd tussen de Londense aanbidding (afb. 3) en een sprekend hierop gelijkend medaillon dat ons alleen in effigie is overgeleverd, n.l. in het z.g. 'Hallesche Heiltum', een op perkament geschilderde inventaris uit 1526/7, waarin alle kostbaarheden van de Kloosterkerk te Halle – een stichting van Kardinaal Albrecht van Brandenburg (1490–1545) – voorzien van een korte verklaring zijn afgebeeld. Op pl. 72 van het reproductiewerk door Ph. M. Halm en R. Berliner¹⁰, wordt een Flötnerachtige Pax in de vorm van een architectonische opbouw afgebeeld (afb. 8) met drie figurale voorstellingen: in het midden, in een nisvormige omlijsting, een kruisafneming, erboven in een medaillon een kroning van Maria en eronder in het postament een medaillon met de aanbidding der drie koningen. Steingraber identificeert dit laatste met het stuk in Londen (afb. 3), dat dus een overblijfsel zou zijn

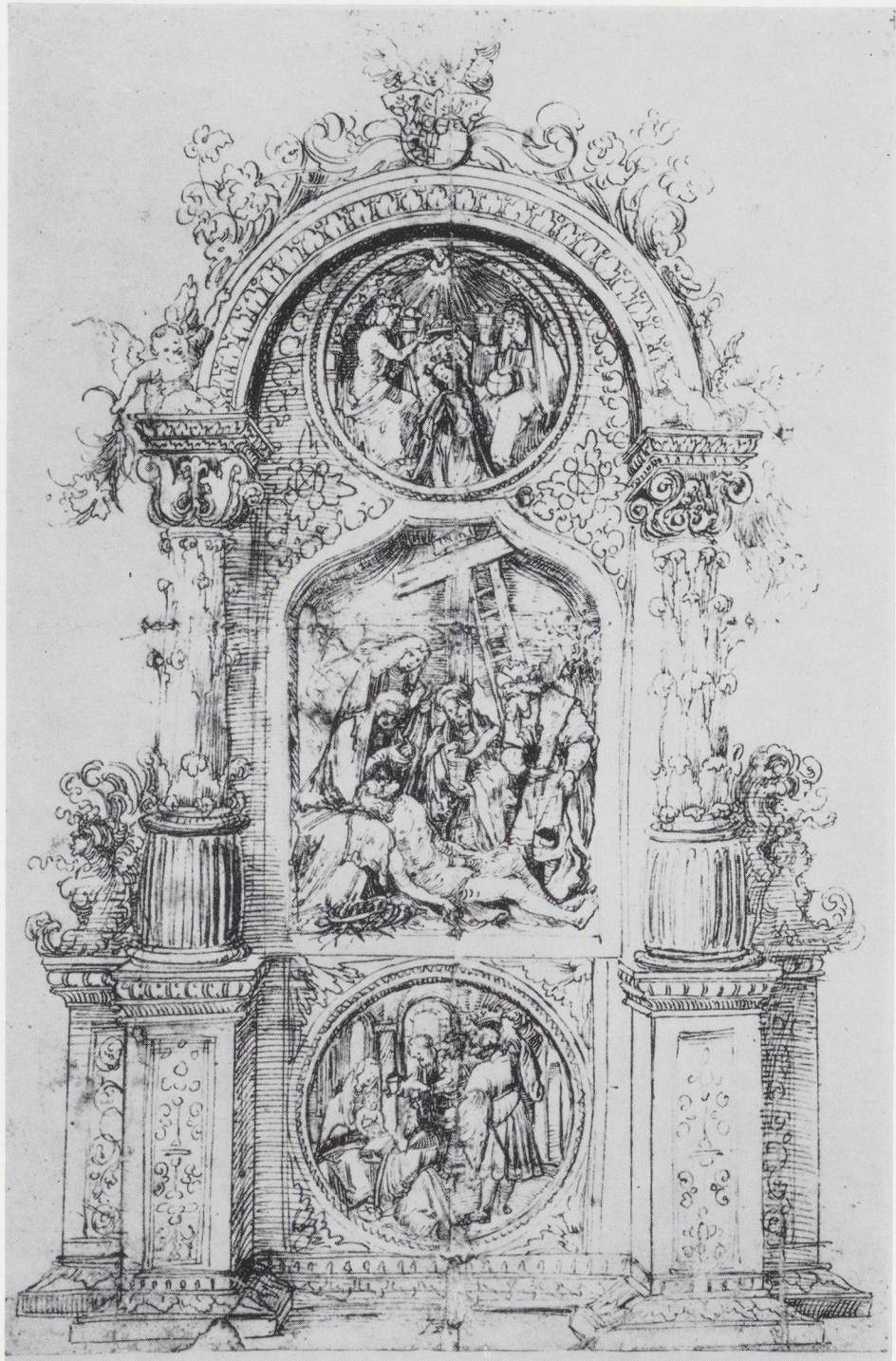
Afb. 5. Medaillon van geëmailleerd goud met de Aanbidding van de Koningen. Bibliothèque Nationale, Parijs.

Afb. 6. Achterzijde van medaillon afgebeeld op afb. 5.

Afb. 7. Monogrammist HL (Hans Leinberger?). Aanbidding der Koningen. Gravure. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

Afb. 8. Pax uit het 'Hallesche Heiltum'. Schlossbibliothek, Aschaffenburg, Man. 14, fol. 156 v.
(naar Halm-Berliner, Taf. 72).

Afb. 9. Hans von Kulmbach toegeschreven. Ontwerp voor de Pax op afb. 8. Vroeger verz. Johann Friedrich Lahmann, Dresden.

van de verloren gegane Pax. Het oude bijschrift vermeldt: Eyn Silbernn vergulte taffel. In der mitte cyn gantz gulden geschmetzt vesper Bilde. Inhalt 18 Partikel; een verguld zilveren relikhouder dus waarvan het belangrijkste detail van geëmailleerd goud met name wordt genoemd.

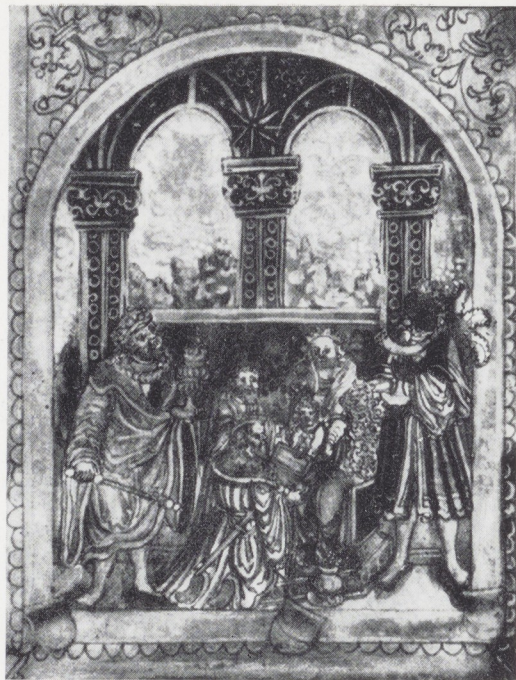
Terecht herkent Steingraber in de niet apart vermelde medaillons dezelfde techniek. Hij gaat voorbij aan de verschillen tussen de geschilderde copie en het Londense stuk, verschillen die evenwel niet zwaar behoeven te wegen omdat een vergelijking van enkele andere nog bewaarde en bij Halm en Berliner mede gereproduceerde stukken ons vertrouwd maakt met de vrije weergave door de copïist.

Steingraber beeldt ook een aan Hans von Kulmbach toegeschreven ontwerptekening voor de Pax af (afb. 9)¹¹, die Halm en Berliner reeds signaleerden en waarop het wapen van Albrecht van Brandenburg voorkomt. Op nog twee andere kostbaarheden van de Heiltumscodex heeft hij dergelijke scènes, die volgens de bijschriften in dezelfde techniek waren uitgevoerd, als tot de groep behorende herkend (afb. 10). Daarmee is dan eindelijk hun geboortestreek in Duitsland vastgesteld.

Steingraber voegt nog enkele stukken toe aan deze groep: voor ons is daarbij vooral een aanbidding in Klosterneuburg van belang. De grote bewegelijkheid van de figuren doet mij vermoeden dat ook hier een voorbeeld van de monogrammist HL werd gevolgd. Het Londense medaillon (afb. 3) dat op de tekening van Kulmbach teruggaat heeft een veel statischer allure. Het middenstuk van een andere Pax uit het Hallesche Heiltum (afb. 10) schijnt meer met de Von Kulmbach-kring verwant te zijn.

Op zoek naar de tijdsbepaling wijst Steingraber op 1526/27, de afsluitdatum van de Heiltumscodex, voor de drie daarin afgebeelde kostbaarheden, waarin gouden geëmailleerde voorstellingen waren gevat (afb. 8, 10 en een hier niet behandeld St. Andrieskruis).

In een gedrukte kloosterinventaris van 1520 vond hij geen dezer stukken vermeld, zodat hij de tus-

Afb. 10. Detail van een Pax uit het 'Hallesche Heiltum'. Schlossbibliothek, Aschaffenburg, Man. 14, fol. 106 v. (naar Halm-Berliner, Taf. 51).

senliggende jaren met zeer grote waarschijnlijkheid voor hun ontstaan kon aanwijzen.

Voor het medaillon uit de Bibliothèque Nationale (afb. 5) en dus ook zijn tweelingbroertje uit het Rijksmuseum (afb. 1, 2) kan een zelfde datering worden aangenomen.

Met betrekking tot de invloeden, die de werkplaats, waar de geëmailleerde kleinodiën uit voortkwamen, kan hebben ondergaan, zou ik, bij wijze van vermoeden, de palmhouten z.g. gebedsnoten onder de aandacht willen brengen. Zonder mij aan de netelige kwestie van hun herkomst te kunnen wagen wil ik er alleen maar op wijzen dat zij de goudsmid voor ogen gestaan kunnen hebben, toen hij zijn figuren plaatste voor een verdiepte gewelfde achtergrond, en zijn wijkende bakstenen muurtjes beschilderde met het nadrukkelijke voegpatroon.

Noten

¹ *Catalogue of a collection of European enamels*, Burlington Fine Arts Club, Londen 1897, nr. 240, Pl. LXI.

² *idem*, nr. 241, Pl. LX.

³ *idem*, nr. 242a, Pl. LXII.

⁴ *idem*, nr. 242, Pl. LXI.

⁵ *Ausstellung von Werke alter Kunst aus dem Privatbesitz der Mitglieder des Kaiser-Friedrich-Museums-Vereins*, Berlijn 1906.

⁶ O. von Falke, *Die Kunstsammlung Eugen Gutmann*, Berlijn 1912, nr. 10, Taf. 6.

⁷ Joan Evans, *A history of jewellery 1100-1870*, Londen 1953, blz. 101/02.

⁸ Max Lossnitzer, Hans Leinberger, *Graphische Gesellschaft*, XVIII, Berlijn 1913, nr. 5, Taf. 1.

⁹ Erich Steingraber, *Süddeutsche Goldemailplastik der Frührenaissance*, in: *Studien zur Geschichte der Europäischen Plastik*. Festschrift Theodor Müller, München 1965, blz. 223 e.v.

¹⁰ Ph. M. Halm en R. Berliner, *Das Hallesche Heiltum*, Berlijn 1931.

¹¹ E. Schilling, *Altdeutsche Handzeichnungen aus der Sammlung Johann Friedrich Lahmann zu Dresden*, München 1925, Taf. 26.